

Makalenin Geliş Tarihi: 26.01.2018

Makalenin Kabul Tarihi: 02.11.2018

İSLÂM ARKEOLOJİSİNİN YÜKSELİŞİ*

THE RISE OF ISLAMIC ARCHAEOLOGY

Stephen Vernoit

*Çev. : Erdal Eser***

İslâm arkeolojisi yaklaşık olarak yüz yıl önce bağımsız bir araştırma alanı olarak ortaya çıktı.¹Diğer arkeoloji dalları ile karşılaştırıldığında nispeten geç gelişmiş, ancak o zamandan beri kayda değer bir ivme kazanmıştır. Başlangıcında İslâmi yerleşmelerde gerçekleştirilen kazılar, tarihi eserlerin ele geçirilmesi arzusuyla karakterize olmuş, böylece özellikle projeler için finansman ve destek sağlanmıştır. Yirminci yüzyılda ise İslâm arkeolojisi disiplini daha titiz hale geldi ve on dokuzuncu yüzyıl sonunun eser ele geçirme tutkusu yerine, tarihin maddi kalıntıları hakkında daha kapsamlı incelemelere dayanan bir bakış açısı geçti. İslâm arkeolojisi yirminci yüzyıldaki bu metodolojik değişimi geçirmekte iken, kendine özgü çeşitli yerel şartlara da karşılık verdi. Bu makalenin amacı, nispeten genç bir disiplinin yönünü belirleyen bazı sorunları ve değerleri vurgulamaktır.

On dokuzuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyıl başında ortaya çıkan İslâm Arkeolojisi, iki araştırma akımına dayalıydı. Bunlardan ilki sanatın tarihi önemine gösterilen ilgiydi. On sekizinci yüzyılda Joachim Winckelmann, klâsik dünya bağlamında, sanatla yaşam biçimi arasında bir bağ olduğunu belirtmişti. Bu, geçmişin kalıntılarını kurtarmak için yeni bir bakış açısı sunan bir fikirdi. On dokuzuncu yüzyıl başına kadar G.W.F. Hegel'in bütün

* Stephen Vernoit, "The Rise of Islamic Archaeology", Muqarnas, vol.14 (1997), pp.1-10. Elinizdeki çevirinin yapılabilmesi için gerekli olan izni veren makalenin değerli yazarı Sayın Stephen Vernoit'e teşekkürlerimi sunarım. Metnin çevirisi sırasındaki yardım ve önerileri için Andrea Berkovic, Belgin Selen Haktanır ve Dr. Öğr. Üyesi Sedat Bay'a da çok teşekkür ederim.

** Prof. Dr., *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi*, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, ORCID: 0000-0003-2616-9181, erdaleser@cumhuriyet.edu.tr

¹ İslâm dönemine ait bir sit alanında ilk organize edilen kazılardan biri 1885 yılında Semarkand'ta gerçekleştirildi: J.M. Rogers, "From Antiquarianism to Islamic Archaeology, " *Quaderni dell'Istituto Italiano di Cultura per la R.A.E.*, n.s. 2, (1974): 51. Rogers'ın makalesine ek olarak başka iki yazı, İslâm arkeolojisinin incelemesinin yanında diğer konuları tanıtmasıyla da çok değerli idi: Richard Ettinghausen, *Near Eastern Culture and Society*'de "Islamic Art and Archaeology," ed., T. Cuyler Young, (Princeton, NJ., 1951), s. 17-47; Oleg Grabar, *The Study of the Middle East Research and Scholarship in the Humanities and the Social Sciences*'te "Islamic Art and Archaeology," ed. L. Binder (New York,1 976), s. 229-63.

“güzel” sanatların evrensel tarihini sistematikleştirme çabası, sanat tarihinin belirgin bir disiplin olarak ortaya çıkmasına zemin sağladı. Araştırmanın diğer akımı, on dokuzuncu yüzyıl sonlarından itibaren Oryantalist çalışmaların gelişmesiydi.²Ancak bu iki araştırma akımı on dokuzuncu yüzyılın sonuna kadar bir araya gelemedi; bu gerçekleşene kadar da İslâm topraklarındaki sanat ve arkeoloji çalışmaları ciddi bir eleştirel ilgi çekmeyi başaramadı.

Bu gecikmenin temel nedenlerinden biri, Hegel’in sanatın tarihsel gelişimini betimlemesinde bulunabilir ki, –Winckelmann’ın fikirlerini müteakip- Asya, sadece Antik Yunan öncesi dönemdeki önemine ve antik Pers ülkesinin ilk tarihsel bilincine sahip olduğuna inanılarak küme düşürüldü. Hegel’in görüşüne göre, İslâmiyet az ilgi görmüş, Hıristiyanlıktan sonra ortaya çıktığı için onun tarihsel kronolojisini engellemiştir. Bu görünüm, on dokuzuncu yüzyılın ortasında Auguste Comte’un etkisi altında, İslâm medeniyetinin yükselişi ile gelişimi, laik bir anlayışın meydana çıkmasıyla değiştirildi. Comte, ilerici evrim kavramını doğrudan tarihe uyguladı, böylece İslâmiyet’in tarihsel rolü, insanoğlunungelişiminde “Orta Çağ” evresine ait görüldü. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısının birçok doğu bilimcisi bu görüşten esinlenmiştir. İslâm medeniyetine dinsel olmayan bir yaklaşımı, örneğin, Alfred von Kramer ve Aloys Sprenger’in yazılarında görmek mümkündür.³

Teorik altyapı dışında on dokuzuncu yüzyıl başında, sanat ve mimarlığın, geçmiş tarihsel dönemlerin ruhunu somutlaştırdığına, ayrıca ırklar ve kültürler arasındaki farklılıkları da yansıttığına ilişkin bir inanış oluştu. Yine de o dönemde İslâm sanatı ve mimarlığı bilgisi hala tam gelişmemişti. Genel olarak İslâm dininin ortaya çıktığı Arabistan’da sanat geleneklerinin önemsiz olduğuna, ama üç yüzyıllık genişleme sürecinde Helenistik, Pers ve diğer gelenekler ile karışınca, İslâm mimarlığının belirgin bir tarz olarak ortaya çıktığına inanılırdı. Kahire’de 876 yılında inşa edilen İbn Tolun Camisi, bazı yorumcular tarafından İslâm üslubunun günümüze ulaşan en eski örneği olarak kabul edildi.

Sanat ile mimarlık araştırmalarına eleştirel olmayan evrimsel teorilerin uygulanması, gerçekten de sayısız eksikliğe yol açtı. Örneğin, mimarlık tarihçisi James Fergusson, Müslümanlar tarafından kullanılan mimari tarzın “sivri kemerli -sütunları ve sütun pervazı

² Geç on sekizinci yüzyılda Fransa’da "Oryantalizm" ve *orientaliste* terimi yaygın olarak kullanılıyordu. Bkz. Maxime Rodinson, *The Legacy of Islam* 'da "The Western Image and Western Studies of Islam," ed. J. Schacht ve C.E. Bosworth, (Oxford, 1974).

³ Bkz. Albert Hourani, "Islam and the Philosophers of History," *Middle Eastern Studies*, 3, no. 3 (1967); bil. s. 246-48.

olmayan- ve kendine özgü süsleme üslubu olan bir tarz” olduğuna inanıyordu.⁴Bu koşullar Kudüs’teki Mescid-i Aksa ile karşılanırken, Kübbet-üs Sahra’nın Müslümanlar tarafından ele alınmış Hıristiyani bir anıttan başka bir şey olduğunu kabul edemediği için, İmparator Konstantin’in (306-337) yaptırdığı Kutsal Mezar Kilisesi diye yanlış bir sonuca vardı. Fergusson’un yaptığı hata, bir anıtın mimari tarzının, uygarlığının durumunu yansıttığını hatta yapan topluluğun doğru bir göstergesi olduğu varsayımından kaynaklanmaktadır.⁵

Tarihi gelişim fikrinden etkilenen birçok yorumcu, İslâm sanatı ve mimarisinin tüm geleneklerinde Hıristiyan girdisinin bulunduğunu gördü. *Arap Sanatı* kitabının (1877) yazarı olan A.C.T.E. Prisse d’Avennes, İbn Tolun Camisi mimarının bir Kîpti olduğunu işaret etti.⁶Kahire'deki Arap Sanat Müzesi müdürü Max Herz, Memluklu Sultan Hasan Camisi’nden bir Bizanslı mimarın sorumlu olduğunu ileri sürdü.⁷Bununla birlikte, bu tarihi çerçevenin on dokuzuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyıl başında olumlu bir yönü vardı. Fransız, Alman ve Avusturyalı bilim adamları, İslâm sanatı ve mimarlığı ile ilgili incelemeleri, İslâm öncesi, Kopt, Bizans ve Ermeni geleneklerini ihmal etmeden yapmışlardır.⁸

Orta Çağ arkeolojisinin on dokuzuncu yüzyıl boyunca vurguladığı şey, antik sanat eserlerini alıp Avrupa’daki ulusal ve özel koleksiyonları doldurmaktı. Kazılar insanın geçmişini ortaya koyarak bilinmeyen medeniyetleri gün ışığına çıkarmıştı. Eski uygarlıkların keşfedilmesi, yaşam tarzı ve inançlar sistemi ile ilgilenen ve dünyanın geniş bir bölümünde varlığı devam eden İslâm tarihine yönelik ilgiyi büyük ölçüde gölgede bıraktı. Bu bağlamda, İslâm arkeolojisinin gelişiminin, antik çağ arkeolojisinden daha çok, orta çağ ve takip eden dönemin Avrupa arkeolojisi ile ortak yönleri vardı.

On dokuzuncu yüzyıl boyunca sayısız İslâmi yerleşim alanı tespit edildi. Robert Ker Porter, Charles Texier, Eugene Flandin, Pascal Coste ve Xavier Hommaire de Hell gibi gezginler seyahat anlatımlarında bunları belirttiler ve çeşitli bilgiler sağladılar. Bu gezginlerden çoğunun, diplomatik görevlere katıldığı veya hükümetleri tarafından desteklendiği göz önünde tutulursa, bu, Orta Doğu’da arkeoloji ve politikanın birbiriyle ne kadar ilişkili olduğunun erken bir göstergesiydi. On dokuzuncu yüzyılda Orta Doğu’da bir dizi arkeolog, diplomatik kariyerini sürdürüyordu. Örneğin, Nimrud ve Ninova’daki

⁴ James Fergusson, *An Essay on the Ancient Topography of Jerusalem*, (London, 1847), s. 110.

⁵ James Fergusson, *The Illustrated Handbook of Architecture*, (London, 1855), 1: liii.

⁶ A.C.T.E. Prisse d’Avennes, *Arab Art*, trans. J.I. Erythraspis, (London and Paris, 1983), s. 228.

⁷ Max Herz, *La mosquée du Sultan Hassan au Caire* (Cairo, 1899).

⁸ Yirminci yüzyıl başlarında Orta Avrupa’nın bilimsel niteliği için bkz. Robert Hillenbrand, "Creswell and Contemporary European Scholarship," *Muqarnas*, 8, (1991): 23-35.

kazılarda çalışan Austen Henry Layard, Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı olarak göreve başladı (1852, 1861-66) ve 1869-1877 Madrid, 1877-1880 tarihlerinde ise İstanbul elçiliğini yapmıştı. Arkeoloji ile siyasi yönetim arasındaki bu bağlantı, yirminci yüzyılda da devam etti. Bu konuda, Gertrude Bell'in Irak'taki çalışmaları özellikle dikkate değer bir örneği yansıtmaktadır.

Arkeolojik keşifler elbette sömürgeciliğin genişlemesinin doğal sonucuydu. 1830 yılındaki Fransız Cezayir işgali ve Rusların on dokuzuncu yüzyıl sonunda Orta Asya'da ilerlemesi, arkeolojik incelemelerin canlanmasına yol açmıştı. 1857-58 Hint ayaklanması ve Britanya Doğu Hindistan Şirketi'nden Birleşik Krallığa güç transferini takiben, Hindistan Arkeolojik Yüzey Araştırması kuruldu (1862) ve Genel Vali George Curzon'un (1898-1905) görevi sırasında, yasama, Eski Eserleri Koruma Yasası'na (1904) geçti ve böylece eski yapıtların bakımı ve tarihi eser ticaretine karşı koruma sağlandı.⁹Başka yerlerde, arkeolojik araştırmalar gerekli kurumların oluşumu ile cesaretlendirildi. Filistin'deki Kutsal kitap arkeolojisi; Filistin Araştırma Fonu, Amerikan Filistin Araştırma Kurumu ve Alman Filistin Derneği gibi kurumların oluşumu ile teşvik ediliyordu. Britanya'nın Mısır'ı işgal ettiği 1882 yılında, Mısır Araştırma Fonu ve hemen hemen aynı zamanlarda Kahire'de Fransız Arkeoloji Misyonu da kurulmuştu. 1894 yılında kurulan William Flinders Petrie'nin Mısır Araştırma Birliği, 1906 yılında Mısır İngiliz Arkeoloji Okulu olarak yeniden adlandırılmıştı. Benzer kurum ve kuruluşlar İsviçreli, Alman ve Avusturyalılar tarafından da açıldı.

On dokuzuncu yüzyıl boyunca İslâm öncesi dönemlere ait sit alanlarında¹⁰ yapılan kazılarda, İslâmi dönemlere ait kültür tabakaları ile karşılaşılmasına rağmen, bunlar çoğu zaman ihmal edildi. Ama yine de tarihi eserlerin gün ışığına çıkarılması, birçok bölgede daha büyük ve kendine özgü bir miras farkındalığına yol açtı. Milliyetçi duyguların yükselmesi ile tarihi eser politikası tanıtıldı ve müzeler kuruldu. Mısır'da, 1858 yılından itibaren tarihi eser politikası, öncelikle firavun kalıntılarının korunması için Auguste Mariette yönetiminde gelişti. 1881 yılında Arap Sanat Eserlerini Koruma Komitesi ve üç sene sonra Kahire'de El-Hâkim camisinde Arap Sanatı Müzesi açıldı. Osmanlı döneminde, bütün arkeolojik kazıları Eğitim Bakanlığı'nın kontrolü altına alan tarihi eserler yönetmeliği, 1884 yılında, İstanbul'daki Arkeoloji Müzesi'nin müdürü olan Osman Hamdi tarafından yürürlüğe

⁹ Bkz. N.P. Chakravarti, "The Story of Indian Archaeology," *Archaeology in India*, Bureau of Education, India, Yayın sayı 66, (Delhi, 1950), s.1-15; Sourindranath Roy, "Indian Archaeology from Jones to Marshall 1784-1902," *Ancient India*, 9, (1953): 4-28; A. Ghosh, "Fifty Years of the Archaeological Survey of India," *Ancient India*, 9, (1953): 29-52; K. Rose, "Lord Curzon and the Preservation of Indian Monuments," *Apollo*, 92, (1970): 144-45; Dilip K. Chakrabarti, *A History of Indian Archaeology from the Beginning to 1947*, (Delhi, 1988).

¹⁰ Örneğin, İslâmi seramik örnekleri J.T. Wood tarafından yapılan Efes kazılarında bulunmuştur (1863-74). Susa'da Fransız, Baalbek ve Milet'te yapılan Alman kazılarında da İslâmi eserler bulunmuştur.

konuldu. Osman Hamdi arkeolojik kazılar da organize ederek, 1887 yılında Sidon Lahitini keşfetti.¹¹

Auguste Comte'nin düşüncelerinden etkilenen, İslâm medeniyetinin yükselişi ile gelişiminin dinsel olmayan yorumlamasını takiben, on dokuzuncu yüzyıl sonunda dinlerin evrimine yönelik özellikle Hıristiyanlığın ilahi kökeninden ziyade, doğal olduğunu belirten karşılaştırmalı bir yöntem ilgisi ortaya çıktı. Eugene Goblet d'Alviella, *Sembollerin Göçü* (1891) adlı eserinde örneğin, dini sembollerin bir kültürden diğer kültüre nasıl taşındığını ve her dinin uygulamalarında ve sembollerinde önceki dinlerin izlerini korumuş olduğunu gösterdi. Buna ek olarak, toplumsal örgütlenme, ritüel ve inanç arasındaki ilişkinin incelendiği William Robertson Smith'e ait Sami dinlerin karşılaştırmalı tarihi olan *Semitik Dinler Üzerine Dersler* (1889; ilk baskı 1894) adlı eserinde dini inançların ve değerlerin toplumsal temeli araştırılmıştı. Bu nedenle, 1890 yılına kadar, Batılı bilginler, İslamiyet'i ayırt edilebilir kültürel ve dini varlık olarak inceliyordu. Bu önemli noktada ise İslâm sanatı ve mimarisi çalışmaları ivme kazandı. Gezginler, tarihçiler ve filozoflar tarafından ifade edilen genel yorumların yerine, tüm kariyerini bir konuyu araştırmaya adanmış uzmanların görüşleri geçti.

Yeni bakış açısı, yeni terminoloji ile de vurgulandı. Örneğin, Paris'teki İslâm sanatına adanmış ilk genel serginin başlığı *1893 Müslüman Sanatı Sergisi* tartışmalı oldu: koleksiyonerler *Arap Sanatı* ve *İran Sanatı* gibi sanatın ırk ve millete dayalı sınıflandırmasında kullanılan terimleri bekliyordu, *Müslüman Sanatı*'nı değil.¹² İlk defa yayımlanan İslâm sanatı ve mimarisi konulu el kitapları, terminolojide bu değişiklikleri göstermekteydi. Albert Gayet'in *Arap Sanatı* (1893) ve *İran Sanatı* (1895) adlı kitaplarının yerine Gaston Migeon ve Henri Saladin'in *Müslüman Sanatı El Kitabı* (1907) geçti. Bundan sonra, İslâm sanatı ve mimarisi araştırmaları, bileşen ırklar yerine kültür ile din araştırmalarını gerektiriyordu.

İslâm sanatı ve mimarisi araştırmaları genişletildi ve bilim adamlarının dikkati giderek, İslâmiyetin oluşumunu ve gelişimini izleyebildikleri ve özünü keşfedebildikleri erken yüzyıllara yöneldi. Bu alandaki katkılarından dolayı saygınlık kazanmış iki bilim adamı vardı. 1886 yılından itibaren Epigraf Max van Berchem, Orta Doğu'da mimari yazıtları okuyarak, yazıtların; inşaat, tarihler ve sembolik anlamlar da dâhil olmak üzere çeşitli

¹¹ Mehmet Önder, *The Museums in Turkey and Examples of the Masterpieces in the Museums*, çev. P.M. Butler, (Ankara, 1977), s. 8; S.J. Shaw and E.K Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 2 cilt, (Cambridge, 1976-77), 2: 111. Ressam, müze müdürü ve arkeolog olan Osman Hamdi için - Mustafa Cezar, *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi*, (İstanbul, 1971); *Müzeci ve ressam Osman Hamdi Bey*, (İstanbul, 1987).

¹² Georges Marye, "L'exposition d'art musulman," *Gazette des Beaux-Arts*, 10, (1893): 490.

bilgiler sağladığını fark etti.¹³Friedrich Sarre de kendisine Orta Çağ Anadolu anıtlarını belgelemesini tavsiye eden Karl Humann (Pergamon kazılarında çalışan) tarafından İslâm arkeolojisine yönlendirilip bu alanda öncü rolünü oynadı. Sarre 1895 yılında Frigya, Isaura/Lycaonia ve Pisidia'ya bir gezi düzenledi ve takip eden yıllarda İran ve Anadolu'da dolaşarak arkeolojik anıtlar ve sit alanları keşfetti. Baalbek ve Milet'te gerçekleştirilen Alman kazılarındaki İslâmi tabakaları da inceledi.¹⁴

İslâmiyet çalışmalarındaki önemli gelişmeler, Rus bilim adamları arasında da yer buldu. Rusların on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Orta Asya'ya ilerlemesi, keşif için yeni alanlar açtı. 1864 yılında Rus güçleri Türkistan ile Çimkent'i ele geçirdiler, 1866 yılında Taşkent istila edildi. Buhara'ya karşı savaşta, Emir Muzaffereddin, Semerkant'ı terk etmek ve Rus hamiliğini kabul etmek zorunda kaldı. Hiva da 1873'te fethedildi. Bu askeri kazanımların ardından, Rus bilimsel keşifleri başlatıldı. Böylece İslâmi yerleşmelerde yapılan ilk kazılardan biri, 1885 yılında Semerkant'ta gerçekleştirildi.¹⁵

On birinci ve on ikinci yüzyılda Hamadi hanedanın başkenti olan Kal'a Banni Hammad, Avrupalı arkeologlar tarafından Cezayir'de resmi olarak kazılan ilk İslâmi alanlar arasındaydı. 1898 yılında Paul Blanchet tarafından başlatılan kazılar, 1908 yılında ordu komutanı Leon de Beylié liderliğinde devam etti.¹⁶Kısa bir süre içinde gerçekleştirilmesinin yanı sıra, kazı siyasi etkileri ile de önemliydi. 1848 Fransız anayasasında Fransa'nın ayrılmaz bir parçası olarak ilan edilen Cezayir, Fransız emperyal genişlemesinin eksen bölgesiydi. Kuzey Afrika'daki Fransız imparatorluğu, 1881 yılında Tunus'un işgali sonrası hamilik ilan edildiğinde büyütüldü. Fransızlar 1889 yılından başlayarak batı Sudan'a seferler düzenlediler ve 1906 yılında Fas'a girmeye başladılar. Berberi merkezi olan ("11. yüzyıldan günümüze kadar Kuzey Afrika'nın başkenti rolünü üstlenen")¹⁷ Kal'a Banni Hammad'da yapılan kazıların önemi, İslâm halifesi olan Osmanlı padişahının iddialarının yanı sıra, pan-

¹³ Max van Berchem Fransız Akademisini, 1896 yılından itibaren Arap yazıtları hakkında yayımlanacak olan *Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum* çalışma serisinin desteklenmesine ikna etti. Max van Berchem için, bkz. K.A.C. Creswell, "In Memoriam- Max van Berchem," *Journal of the Royal Asiatic Society*, (1963): 117-18; Max van Berchem, *Opera Minora*, 2 cilt, (Geneva, 1978).

¹⁴ Friedrich Sarre için bkz., J.H. Schmidt, ed., *Friedrich Sarre Schriften zum 22. Juni 1935*, (Berlin, 1935); Ernst Herzfeld, Obituary, *Ars Islamica*, 11-12 (1946): 210-12; Arthur Upham Pope, ed., *A Survey of Persian Art*, 14 cilt, (London, 1964-67), 14: 0/i-ii.

¹⁵ Bkz. Rogers, "From Antiquarianism to Islamic Archaeology," s. 50-55. Orta Asya'da İslâm arkeolojisine genel bakış için G.A. Pugachenkova ve E.V. Rtveladze, "Archeology, 7," *Encyclopaedia Iranica*, c. 2, (London and New York, 1987), s. 322-26.

¹⁶ Bkz. Paul Blanchet, "Rapport sur les travaux exécutés à la Kalaa des Beni Hammad," *Recueil des Notices et Mémoires de la Société Archeologique de Constantine*, 32, (1898): 97-116; "Description des monuments de la Kalaa des Beni Hammad . . . avec notes de H. Saladin," *Nouvelles Archives et Missions Scientifiques* 17, no. 1, (1908); Léon M.E. de Beylié, *La Kalaa des Beni Hammad*, (Paris, 1909); Georges Marcais, *Les poteries et faïences de la Qal'a des Beni Hammad (XIe siècle)*, (Constantine, 1913).

¹⁷ De Beylié, *La Kalaa des Beni Hammad*, s. 1.

Arabizm duygularına karşılık veren Fransız Kuzey Afrika'sı için bağımsız bir kimlik oluşturmasıdır. Cezayir'de, "Berberi başkenti"ne olan ilgi, daha sonra da Fransızların Fas'ta uyguladığı Berberi ile Arap halkların ayrıştırılması politikasını yansıttı. Bunun, 1910 yılında Ricardo Velasquez Bosco'nun, İspanya'daki Kordoba Emevi halifelerin ikametgâhı olan Madinat al-Zahra kalıntılarını kazdığında siyasi gerekçeleri de söz konusu olabiliyordu.¹⁸ Yeniden gündeme getirilen Endülüs belleği, İspanya'nın Fas'ta siyasi ihtirasları olduğu dönemde kayda değer sonuçlar yarattı. Fas, 1912 yılında Fransız ve İspanyol himayesi altına girdi.

Birinci Dünya Savaşı öncesinde, Almanların Osmanlı İmparatorluğu'nun işlerine karışmış olması, İslâm arkeolojisinin gelişimi için daha da önemliydi. Büyük bir devlet desteği almış olan Alman Şark Cemiyeti'nin kurulması ile Alman arkeologları Filistin ile Mezopotamya'da önemli sayıda kazı yürütmeyi başardılar. Örneğin, 1899 ile 1914 yılları arasında Babil ve Asur alanları Walter Andrae ve Robert Koldewey tarafından kazıldı. Arkeolojik ayrıcalıklar İstanbul-Babil demiryolu projesi¹⁹ için (özellikle Asur bu hat üzerinde bulunduğundan) elde edilen toprakları kapsayacak şekilde genişletildiğinde, siyasi ve arkeolojik değerlendirmeler de birbirine bağlanmış oldu.

Mezopotamya'daki İslâmi kalıntılar, çeşitli milletlerden bireyler ve kurumlar tarafından yirminci yüzyılın ilk yıllarında incelenmiştir. Fransızlar birkaç sit alanında aktif idi,²⁰ ve Ernst Herzfeld ile Friedrich Sarre, Dicle nehrinden yukarı ve Fırat nehrinden aşağı önemli bir yolculuk yaptılar.²¹ Alman Babylon keşif heyetinin üyesi olan Conrad Preusser, türbeler ve İslâmi tapınakların fotoğraflarını çekip planlarını yapmıştır; Oskar Reuther Ukhaydır harabelerini incelemiştir.²² Keşif seferleri, Orta Fırat'ın topografik çalışmalarını yapan Çek coğrafyacı Alois Musil²³ ve Gertrude Bell tarafından üstlenilmiştir.²⁴

¹⁸ Bkz. Ricardo Velásquez Bosco, *Arte del Califato de Córdoba: Medina Azzahra y Almiriya*, (Madrid, 1912). İslâm arkeolojisinin gelişmesi için Margarita Díaz-Andreu, *Nationalism and Archaeology in Europe'ta "Islamic Archaeology and the Origin of the Spanish Nation,"* ed. M. Díaz-Andreu ve T. Champion, (London, 1996), s. 68-89.

¹⁹ Maybelle K. Chapman, *Great Britain and the Bagdad Railway, 1888-1914*, (Northampton, Mass., 1948), s. 43.

²⁰ Bkz. Louis Massignon, *Mission en Mésopotamie*, 2 cilt, (Cairo, 1910-12). Léon de Beylié ve Henri Viollet çalışmaları için bkz. aşağıda not 26.

²¹ Bkz. Friedrich Sarre ve Ernst Herzfeld, *Archäologische Reise im Euphrat und Tigris-Gebiet*, 4 cilt, (Berlin, 1911-20).

²² Bkz. Conrad Preusser, *Nordmesopotamische Baudenkmäler altchristlicher und İslâmischer Zeit*, (Leipzig, 1911); Oskar Reuther, *Ocheidir, nach Aufnahmen von Mitgliedern der Babylon-Expedition der Deutschen Orient-Gesellschaft*, (Leipzig, 1912).

²³ Bkz. Alois Musil, *The Middle Euphrates: A Topographical Itinerary*, (New York, 1927).

²⁴ Bkz. Gertrude L. Bell, *Amurath to Amurath*, (London, 1911); *Palace and Mosque at Ukhaidir: A Study in Early Mohammedan Architecture*, (Oxford, 1914).

Herzfeld ve Sarre'nin 1907-1908 yılları arasında yaptıkları yolculukta ziyaret ettikleri sit alanı, Abbasiler'in başkenti Samarra idi. 1911 yılında Herzfeld'in liderliğini yaptığı Alman keşif heyeti, çalışmaları başlattı ve kazılar 1914 yılına kadar aralıklarla devam etti. İslâmi yerleşmedeki bu kazı, Birinci Dünya Savaşından önce yapılan en önemli kazı olarak, gelecekteki uzun yıllar boyunca neler elde edilebileceğinin bir örneğini teşkil ediyordu. Herzfeld'in arkeolog olarak kariyeri, 1903 yılında Alman Şarkiyat Vakfı yönetiminde katıldığı Asur kazılarında başladı. Charlottenburg'tan kazandığı mimar diploması ve yazdığı "Pasargade'ki Ahamenid Hanedan Sarayı" doktora tezinde (Berlin Üniversitesi, 1907) donanımlı olarak yapıları görselleştiripinşaat tekniklerini anlayabildi; eğitimini iyi bir şekilde kullanarak İslâmi ve İslâm öncesi arkeolojisinin başlangıcında yerini aldı.²⁵ Herzfeld, Sarre ile ilk defa 1905 yılında tanışmış ve 1907-1908'de İstanbul'dan Halep ve Bağdat üzerinden Basra Körfezi'ne çıktıkları yolculuk sırasında İslâm dönemine ait kazılar için uygun bir yerleşme aramışlardı. Herzfeld'in daha sonra anlattığına göre, Samarra, Sarre'nin seçimiydi. Samarra harabeleri on dokuzuncu yüzyılın ortasından itibaren Avrupalı bilim adamları tarafından biliniyordu ve ilk sondajlar, 1910 yılının yaz döneminde Fransız mimar Henri Viollet tarafından yapıldı; yaptığı araştırmalar halifenin sarayı Dar el-Halife'yle sınırlı olmak üzere, orada bir dizi açma yapmıştır. Bir sonraki yıl Herzfeld ve Sarre önemli sonuçlara ulaşacak olan çalışmalarına başladılar. Birinci Dünya Savaşı sırasında Samarra buluntuları ahşap kutularda paketlenmiş bir halde Irak'ta kaldı, ancak İngiliz işgalinden sonra İngiltere'ye götürüldü.²⁶

İran'da, arkeolojik araştırmalara, sınırlı kazı haklarını 1880 yılından 1931 yılına kadar satın alan Fransızlar tarafından hâkim olundu. Elam'ın başkenti İncil kaynaklı Susa kalıntıları, Fransız hükümetinin desteği ve Nasıreddin Şah'ın (1848 – 1896) izni ile 1884 yılından 1886 yılına kadar Marcel Dieulafoy tarafından araştırıldı. Dieulafoy 1885 yılı başında kazılara başladı, ama kazılara izin veren ferman geri çekildiği için yaz döneminde Fransa'ya döndü. Aracı olarak bulunan Şah'ın Tahran'daki hekimi Dr. Tholozan'ın müdahalesinden sonra, 1885 yılı sonunda çalışmalar yeniden başlatılıp kazılar ertesi yıl sonuçlandırıldı. Fransız hükümetini, yerleşmenin önemine ikna eden Jacques de Morgan, 1891 yılında Susa'yı ziyaret etti. 1885 yılında İran tarafından Fransızlara teklif edilen kazı

²⁵ Ernst Herzfeld için bkz., George C. Miles, "The Writings of Ernst Herzfeld," *Ars Islamica*, 7, (1940): 82-92 (*Ars Islamica*'da 15-16, (1951): 266-67 ekleri ile; Richard Ettinghausen, "Ernst Herzfeld 1879-1948," *Ars Islamica*, 15-16, (1951): 261-66; *Archaeologica Orientalia in Memoriam Ernst Herzfeld'*, ed. George C. Miles, (Locust Valley, N.Y, 1952).

²⁶ Samarra'dan diğer kalıntılar İstanbul'a gitmiştir. Herzfeld ve Sarre'nin kazı raporları, *Die Ausgrabungen von Samarra* olarak yayımlandı (Berlin, Hamburg, 1923-48). Léon M.E. de Beylié: *Prome et Samara: Voyage archéologique en Birmanie et en Mésopotamie*, (Paris, 1907); Henri Viollet, *Description du palais de Al-Moutasim, fils d'Haroun-al-Raschid á Samara*, (Paris, 1909); *Fouilles à Samara en Mésopotamie: Un palais musulman du IXe siècle*, (Paris, 1911)'e de bakınız.

hakları 1895 yılında yenilendi; aynı zamanda Fransız Sefarethanesi, Şah'a 10.000 İran tümeni verdi ve Sadrazama bir duvar kilimi hediye etti. Tahran'daki İngiliz bakanı Mortimer Durand, 12 Şubat 1896'da Lord Salisbury'ye "böyle özel hakların sürekli olarak resmi satışı, eski eserlerle ilgili bilgilerin çıkarları açısından talihsiz görünüyor" yorumu ile bir haber telgrafı gönderdi.²⁷1897 yılında Fransız hükümeti tarafından Fransız-İran Bilimsel Heyetkuruldu ve de Morgan liderliğinde Susa'ya götürüldü. 1900 yılında Muzzafereddin Şah (1896–1907) Paris ziyareti sırasında bir anlaşma imzaladı; bu anlaşma ile Susa'da ortaya çıkarılan bütün eserler, altın ve gümüş buluntuların bedeli ödenmesi koşuluyla Fransa'ya gönderilebilirdi. Sit alanında de Morgan'ın çalışmaları devam etti ve 1908 yılında asistanı Roland de Mecquenem proje yöneticisi olarak çalışmaları üstlendi. De Mecquenem'in çalışmaları, Birinci Dünya Savaşı sırasında alan çalışmasının kesilmesi dışında 1939 yılına kadar devam etti.²⁸

Müzelere kolayca taşınabilir eski eserler için arayışta bulunan arkeologlar, mevcut olan fonlarla mümkün olduğunca geniş bir alanda kazılar yapmaya teşvik edilmişti. Bu yaklaşım de Morgan ve de Mecquenem'in yönetiminde yapılan Susa'daki kazıları karakterize etti. Buluntuların yatay ve dikey ilişkilerinin detayları kaybolmuş ve malzemelerin kronolojik sıralaması, stratigrafi ile zar zor desteklenen tipolojilere bağlı kalmıştır. Müze kalitesinde olan buluntulara verilen önem, sadece zarar görmemiş veya fiilen zarar görmemiş eserlerin kaydedilmesini gerektirdi. Aslında çok sayıda seramik kap ve diğer eserlerin parçaları ortaya çıkarılmadı. Bu yaklaşıma rağmen maden mühendisi olan de Morgan, Orta Doğu'da keşif seferinin; insan kalıntıları, mimari ve küçük buluntulardan daha geniş bir ilgi alanının olması gerektiğini öne süren ilk arkeologlardan biri idi; arkeologların jeoloji, iklim, coğrafya, bitki ile hayvanları da incelemesi gerektiğini önerdi.²⁹Doğal çevreye benzer ilgi, yirminci yüzyıl başlarında Rus Türkistanı'nın tarih öncesi sit alanlarında kazılar yapan Raphael Pumpelly ve Hubert Schmidt'e ilham verecekti.³⁰

İslâm arkeolojisinin yeni hamiliği, Batıda İslâm sanatının çağdaş estetik ve ticari açılardan yeniden değerlendirilmesiyle bağlantısız değildi. Gelişmekte olan İslâm eserleri ticareti ve kaçak kazı sayısının artışı, arkeoloji araştırmalarının gelişimini canlandırdı.

²⁷ Londra, British Museum, özgün mektuplar ve belgeler, 1896: Mortimer Durand'tan Lord Salisbury'ye, Tahran 12 Şubat 1896'ya tarihlenen gönderilenlerin kopyaları.

²⁸ Bkz. P.O. Harper, J. Aruz ve F. Tallon, ed., *The Royal City of Susa: Ancient Near Eastern Treasures in the Louvre*, (New York,1992), s. 16-22.

²⁹ T.C. Young, "Archeology, 1", *Encyclopaedia Iranica*, c. 2, (London and New York, 1987), s. 286.

³⁰ Glyn Daniel, *A Short History of Archaeology*, (London, 1981), s.134. Bkz. Raphael Pumpelly, ed., *Explorations in Turkestan, Expedition of 1904. Prehistoric Civilizations of Anau: Origins, Growth and Influence of Environment*, 2 cilt, (Washington, D.C., 1908).

Örneğin, Rakka'da bulunan seramiklerin ilk dalgası 1896 yılında gün ışığına çıktı.³¹ Gertrude Bell'in 1909 yılında Rakka'ya yaptığı ilk ziyareti sonrasında söylediği gibi:

"Harabe olan iki alanın bütününe [Hz.] Muhammed döneminden kalan çanak çömlekler saçılmış, surlu şehrin büyük kısmında zemin düzensiz delikler ve açmalarla, günümüzde herkesçe bilinen Rakka eserlerinin peşinde olan köylülerin kazıları ile doludur. Çabaları, birkaç sene önce kırılmamış eserlerin büyük keşfi ile ödüllendirildi; bunların birçoğu Halepli satıcılar aracılığıyla Avrupa'ya ulaşmıştır; bu kadar iyi bir şans nadir olsa da zaman zaman mükemmel örnekler ortaya çıkarılıyor. Rakka'da geçirdiğim iki gün içinde bir veya iki altın kabartmalı muhteşem cam parçası ile birlikte bunları hatırı sayılır sayıda gördüm. Bazı örneklerde özgün atölye ve fırınlar gün ışığına çıkarılmış...³²

Eser getiren başka bir yerleşme, Arap askeri birliklerinin garnizonu olarak 624 yılında Mısır'da kurulan Fustat'tı. O da define avcılarının ilgi alanı oldu. İslâm arkeolojisi açısından bakıldığında; bu sit alanı, İslâm öncesi tabakaları olan sit alanlarından daha şanslıydı. Ancak, Fustat'ın başkent, eski Kahire ve dış mahallelerine yakın olması, on birinci yüzyıl sonunda Fustat kışlalarının çoğunun terk edilmesi ile sit alanı; inşaat malzemesi kaynağı olması yanı sıra çöplük, sanayi alanı ve gecekondu vazifesi de görüyordu. Fustat ayrıca on dokuzuncu yüzyıldan itibaren tarımsal gübre kaynağı oldu. 1896 kışında birkaç bin parça kazıp çıkaran bilim adamı ve tüccar F. R. Martin, İslâmi kalıntıları aramak için Fustat'a gidenler arasındaydı.³³ Faaliyetlerini genellikle birleştiren define avcuları, inşaatçılar ve tarımsal gübre tüccarları, Orta Çağ kentine çok zarar verdi ve stratigrafisini bozdular. Fakat bunların faaliyetleri, bir resmi kazıyı teşvik etti. 1912 yılında sit alanındaki çalışmalar, Arap Sanatları Müzesi tarafından başlatılmıştır. Küçük bir fon ile yönetilen Projeyi, Ali Bahgat Gübre Kazanları organize etti ve alanı nöbetçilerle kontrol altına aldı. Şirket sayesinde şehrin önemli bir bölümü kazıldı ve birkaç sondaj yapıldı. 1924 civarında sona eren kazılar dönemi sırasında, bazıları önemli değerde olan binlerce buluntu Arap Sanatları Müzesi için yeniden ele geçirildi; ancak dönemin diğer arkeologları tarafından başarısızlık olarak değerlendirildiği gibi stratigrafi veya önemli buluntuların konumu da bildirilmedi. Bunu takip eden on yıllık dönemlerde, sit alanının çeşitli yerlerinde bazı küçük kazılar üstlenildi

³¹ Dikran Khan Kelekian, *The Kelekian Collection of Persian and Analogous Potteries 1885-1910*, (Paris, 1910), önsöz.

³² Gertrude L. Bell, *Amurath to Amurath*, 2. Baskı, (London, 1924), s.59-60.

³³ Fredrik R. Martin, *The Persian Lustre Vase in the Imperial Hermitage at St. Petersburg and Some Fragments of Lustre Found near Cairo at Fostât*, (Stockholm, 1899), s. 4-5.

ancak çok azı yayınlandı; 1964 yılına kadar da büyük ölçekli yeni bir bilimsel kazı çalışması başlamadı.³⁴

Yirminci yüzyılın ilk yıllarında İslâmi eserler; İran'da, Rey, Sultanabad ve Veramin gibi sit alanlarında aranıyordu.³⁵ Parisli tüccar Charles Vignier'in kardeşi Émile Vignier 1910 ile 1914 yılları arasında İran'da ticari kazılar üstlendi.³⁶ Rey, Sircan ve Save gibi bazı sit alanları gizli kazılardan neredeyse tanınmaz hale gelmişti. Onuncu ve on birinci yüzyıla tarihlenen ipekler, 1920'li yıllarda Rey'de mezarlardan çıkarıldı.³⁷ Kazılar, 1926 yılında, çanak çömlek, maden ve cam eserler bulmuş olan General Zahedi tarafından yürütüldü.³⁸ Bu ve diğer faaliyetler, organize arkeolojik keşif seferlerinin hızla alana gönderilmesine ihtiyaç duyulduğunu gösteriyordu.

İran dünyasının İslâmi dönemine ait arkeolojik sit alanlarında resmi kazılar, Batı'nın İslâm çalışmalarından oldukça geç başladı. 1920'li yıllardan itibaren arkeolojik kazılar; Alman-Amerikan Ktesifon keşif seferi (1928-32), Fransız Bişapur keşif seferi (1935-41) ve Amerikan Qasr-ı Abu Nasr (1932-35) ve İştâr (1935-37) yüzey çalışması gibi Sasani sit alanlarında yönetilmekteydi. 1930'lu yıllarda Amerikan-İran Sanat ve Arkeoloji Enstitüsü'nün müdürü olarak Arthur Upham Pope, İran sanatını teşvik ettiği zaman Persepolis'te Herzfeld (1931-35) ve Erich F. Schmidt (1935-37) liderliğinde önemli bir Amerikan çalışması gerçekleşti. Bu arada 1930'lu yıllarda Rey ve Nişapur'da yapılan kazılarda, İslâm dönemine ait parçalar bulundu. Schmidt liderliğinde 1934 ile 1936 arasında Rey'de yapılan kazılar, Boston Güzel Sanatlar Müzesi ve Philadelphia Üniversitesi Müzesi Bayan William Boyce Thompson Vakfı tarafından desteklenmiştir.³⁹ Metropolitan Sanat Müzesi'nin İran keşif seferinin üyeleri Walter Hauser, Joseph M. Upton ve Charles K.

³⁴ Wladyslaw B. Kubiak, *Al-Fustat: Its Foundation and Early Urban Development*, (Cairo, 1987), s. 29-30; Donald M. Reid, "Cultural Imperialism and Nationalism: The Struggle to Define and Control the Cultural Heritage of Arab Art in Egypt", *International Journal of Middle East Studies*, 24, (1992): 67 (ve n. 50 'Ali Bahgat ile ilgili kaynaklar için). Ayrıca bkz. Ali Bahgat and Albert Gabriel, *Fouilles d'al-Foustât*, (Paris, 1921); 'Ali Bahgat ve F. Massoul, *La céramique musulmane de l'Égypte*, (Cairo, 1930).

³⁵ Charles Vignier ve Roger Fry, "The New Excavations at Rhages," *Burlington Magazine*, 25, (1914): 211-18; Kelekian, *The Kelekian Collection of Persian and Analogous Potteries*, önsöz.

³⁶ A.S. Melikian-Chirvani, *Treasures of Islam'da* "The Aesthetics of Islam," ed. Toby Falk, (London, 1985), s. 20, n. 4.

³⁷ Bkz. Gaston Wiet, *Soieries persanes*, (Cairo, 1948).

³⁸ M.Y Kiani, *The Islamic City of Gurgan*, (Berlin, 1984), s. 9.

³⁹ Rey için *Bulletin of the University of Pennsylvania Museum*, 5 -6, (1935-36) ve "Excavations at Rayy", *Ars Islamica*, 2, (1935): 139-41; A.R. Hall, "The Persian Expedition 1934", *Bulletin of the Museum of Fine Arts, Boston*, 33, (1935): 55-59'a Erich F. Schmidt'in makalelerine bkz.

Wilkinson tarafından seçilen Nişapur, 1935 ve 1940 yılları arasında kazılmıştır; son çalışmalar ise 1947 yılında gerçekleştirilmiştir.⁴⁰

Bu iki alanın seçimi, her ikisinin de başarılı sanat merkezleri olması ve Amerikan müzeleri için güzel parçalar ele geçirilebilmesi nedeni ile belirlenmiştir. Bununla birlikte, kazılar, kaçak kazılardan kaynaklanan onlarca yıllık karışıklığın düzeltmesine de imkân sağlıyordu. Örneğin, koleksiyoncular ve müzeler tarafından kabul edilen "Nişapur ürünü" terimi, aslında tam kökeni gizli veya belirsiz kalmış olan geniş çanak çömlek yelpazesini sahibi satıcılar için uygunluk etiketinden daha fazla bir şey değildi.

İslâmi sit alanlarının araştırılmasında yavaş yavaş hava fotoğrafçılığı kullanılmaya başlanmıştı. I. Dünya Savaşı sırasında İngiliz, Fransız ve Alman kuvvetleri, Orta Doğu'da askeri gözetleme amacıyla fotoğraf çekmeye başladığında bu fotoğrafçılık dalı geliştirildi. Kısa süre içinde hava fotoğraflarının, yerde bulunan gözlemci tarafından görülmeyen antik yolların ve yapıların ana hatları gibi arazi görünümünü ortaya çıkardığının farkına varıldı. İslâm arkeolojisi çevresinde hava fotoğraflarının değeri, K. A. C. Creswell tarafından hızla anlaşılmıştır.⁴¹Rakka'daki sit alanını incelemek için kendisinde, Fransız 39. Hava Alayı 7. Filosunun fotoğrafları vardı.⁴²Yanında eşi bulunan Schmidt, 1935 ve 1937 yılları arasında arkeoloji amaçlı hava fotoğrafları çekerek İran üzerinde birçok uçuş yaptı. Asıl amaçları, ülkenin arkeoloji açısından bilinmeyen ve belgelenmemiş önemli yerlerin bulunduğu bölgelerini incelemektir. Waco kabinli çift kanatlı uçakla, gün doğumundan iki saat sonra yerdeki hatlar kabartma olarak ön plana çıktığında F1.K. 25 kamerası ile fotoğrafları çekiyorlardı. Save'deki cami ile Rey ovası fotoğrafları, define avcıları tarafından delik deşik edilmiş manzaraları gösteriyordu.⁴³

Yirminci yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması ve Arap vilayetlerinin ayrı devletler olarak ortaya çıkması, yabancı arkeolojik keşiflerin yürütülmesinde değişikliğe sebep oldu. Eski Eserler Kanunları onaylandı, (ilk olarak müdürlüğünü yabancıların yaptığı) eski eserler birimleri ve ulusal müzeler kuruldu. Bu önlemler, arkeolojik alanların daha

⁴⁰ Nişapur kazı raporları Metropolitan Sanat Müzesi bülteninde yayımlandı: 32, (1936): 176-80; 32, (1937): 3-36; 33 (1938): 3-25; ve 37, (1942): 83-104. Walter Hauser'in ölümünden ve Joseph Upton'un kariyerindeki değişikliklerden sonra, Charles Wilkinson kazı sonuçlarının yayınlanması için sorumlu bırakıldı. Bu proje Charles K. Wilkinson ile başladı, *Nishapur: Pottery of the Early Islamic Period*, (New York, [1973], ardından gelen James Allan, *Nishapur: Metalwork of the Early Islamic Period*, (New York, 1982) ve Charles K. Wilkinson'du, *Nishapur: Some Early Islamic Buildings and Their Decoration*, (New York, 1986).

⁴¹ K.A.C. Creswell için bkz., *Studies in Islamic Architecture in Honour of Professor K A. C. Creswell*, (Cairo, 1965); *Kunst des Orients 9*'da Klaus Brisch (1973-74): 176-82; *Muqarnas*, 8 (1991): 128-36 (K.A. C. Creswell and His Legacy başlıklı sayı) olarak tekrar basılan *Proceedings of the British Academy*, 60, (1974):3-20'te, Robert W. Hamilton tarafından yazılan anı yazısı.

⁴² K.A.C. Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, (Harmondsworth, 1958), s. 186.

⁴³ Erich F. Schmidt, *Flights over Ancient Cities of Iran*, (Chicago, 1940), s. 3-6 ve levhalar 30, 34.

büyük ölçüde korunmasını sağladı ve kazıların yürütülmesini düzene soktu. Bunun sonucu olarak batı dünyasında, İslâm topraklarındaki arkeolojik kazıların amacı ve hamiliği ile ilgili tavırlar değişti. Giderek, müzelerin yerine, araştırmanın esas destekçisi olarak ulusal okullar veya enstitüler geçiyordu. Bu konuda, özellikle Chicago Doğu Enstitüsü'nün doğu çalışmalarına katılımı, Amerikan bilim adamlarının doğu çalışmalarında artan saygınlıklarını yansıtıyordu.

1920 yılında, İngiliz mandası altında bulunan Filistin'de, başkanlığını John Garstang'ın yaptığı Eski Eserler birimi kurulmuştu. Bundan üç sene sonra Amman'da, Eski Ürdün'de araştırma ve kazıları kolaylaştıran Eski Eserler Dairesi açıldı. Bu arada, Fransız mandası altındaki Suriye'de *Eski Eserler Servisi* oluşturuldu. Bu bölgelerde İncil arkeolojisine vurgu yapılmasına devam edilmesine rağmen bunun gibi bir bölümün kurulması, İslâm arkeolojisinin ilerlemesinin işine yarıyordu. Diğer önemli bir faktör, Şam Fransız Enstitüsü'nde Jean Sauvaget, Filistin'de Robert Hamilton ve Kahire'de 1933 yılında Kahire Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü'nün İslâm bölümünü kurmuş olan Creswell'in varlıklarıydı. Bu etkenlerin birleşmesi, 1930'lu yıllarda Hırbet el-Mefcer (1934-48)⁴⁴ve Kasr el-Hayr Garbi [Batı Cennet Bahçesi] (1964-72),⁴⁵ bağımsızlıktan sonra ise çalışmaların devam ettiği Kasr el-Hayr Şarki'de [Doğu Cennet Bahçesi]⁴⁶ önemli kazıların yapılmasına yol açmıştır.

1924 yılında Türkiye'de, arkeolojik kalıntıları ve sit alanlarını korumak için Eski Eserler Kanunu onaylandı. 1930'lu yıllardan 1955 yılına kadar Albert Gabriel İstanbul'daki Fransız Arkeoloji Enstitüsü'nün başkanlığını yapıyor ve Orta Çağ Anadolu, Irak ve İran'ın İslâm dönemi anıtlarını inceliyordu.⁴⁷Seton Lloyd ve David Storm Rice, II. Dünya Savaşı'ndan sonra, Türkiye'de bulunan önemli Selçuklu anıtlarından bazılarını belgelediler. Alanya'da bulunan kale harabelerini araştırdılar⁴⁸ve yakınındaki Selçuklu dönemine ait kalıntıları incelediler. Hem Lloyd hem Rice Harran'da kazı yaptı: 1951 yılındaki ön araştırmayı, Rice'in

⁴⁴ Bkz. Robert W. Hamilton, *Khirbat al-Maffar; An Arabian Mansion in the Jordan Valley*, (Oxford, 1959); Walid and His Friends: *An Umayyad Tragedy*, (Oxford, 1988). Hamilton'un arkeolojik araştırmaların başka bir unsuru olarak, ufuk açıcı tek anıt üzerinde çalışması, *The Structural History of the Aqsa Mosque: A Record of Archaeological Gleanings from the Repairs of 1938-1942*, (Jerusalem, 1949).

⁴⁵ Bkz. Daniel Schlumberger, "Les fouilles de Qasr el-Hair el-Gharbi," *Syria*, 20, (1939): 195-238, 324-73; "Deux fresques omeyyades," *Syria*, 25, (1946-48): 86-102; *Qasr el-Hair el-Gharbi*, (Paris, 1986).

⁴⁶ Bkz. Oleg Grabar, Renata Holod, James Knustad, and William Trousdale, *City in the Desert: Qasr al-Hayr East*, 2 cilt, (Cambridge, Mass., 1978).

⁴⁷ Albert Gabriel için bkz., Academie des Inscriptions et Belles-Lettres: Comptes Rendus des Séances (January 1973), s. 1-2'de anı yazısı. Ayrıca bkz. Albert Gabriel, *Monuments Turcs d'Anatolie*, 2 cilt, (Paris, 1931-34); *Voyages archéologique dans la Turquie orientale*, 2 cilt, (Paris, 1940); *Une capitale turque: Brousse, Bursa*, 2, cilt (Paris, 1958).

⁴⁸ Bkz. Seton Lloyd ve David Storm Rice, *Alanya (Ala'iyya)*, (London, 1958). David Storm Rice için bkz., *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 25, (1962): 666-71'de J.B. Segal'in; ve *Journal of the Royal Asiatic Society* (1963): 121-23'de Ralph H. Pinder-Wilson'in anı yazısı.

Ulu Cami'nin yapısal tarihinin açıklamasının da bulunduğu 1956 ve 1959 yılında gerçekleştirilen iki keşif gezisi takip etti.⁴⁹

Irak'ta eski eserleri koruma konusu, İngiliz-Hint ordusunun 1917 Bağdat işgali sonrasında önem kazanmıştır. Gertrude Bell, Sir Percy Cox'un Doğu Araştırmaları sekreteri olarak Eski Eserler Bölümünü kurma sorumluluğu üstlendi ve bu amaçla bir mevzuat hazırlandı. Hem Bell'in başkanlık yaptığı yeni bölüm hem kurduğu küçük müze geçici olarak, sarayda bulunan küçük bir odaya yerleştirildi. Onun hazırladığı eski eserler kanunu; yabancı keşif seferlerine, kanuni koşullara göre kurulmazlarsa ve epigraf, mimar ve fotoğrafçı gibi ustaları dâhil etmezlerse, izin verilmemesi şartını koydu. Bunun gibi kurallar, tarafların, sit alanı için tam sınırları önceden tespit edilmiş olan kazı izni almasını gerektirdi. Sit alanı sadece güncel yöntemleri takip ederek kazılabilir. Bütün eski eserler ilk önce devlete ait olmasına rağmen, sezon çalışmaları sonunda temsili bir koleksiyon, giderler ve çalışma karşılığı olarak kazıcıya veriliyordu. Geri kalanlar ulusal hazineye dâhil ediliyordu.⁵⁰

Bu kanun uzun yıllar boyunca yürürlükte kalmıştır. 1930'lu yıllara kadar, Irak'ta eski eserler biriminin başında yabancı bir müdürün bulunması ve eski eserlerin yabancı kâşifler arasında bölünmesi husumete neden oluyordu.⁵¹1932 yılında Sati al-Husri bağımsız Irak döneminde Eski Eserler müdürü olarak atandığında, Bell'in Eski Eserler kanununu gözden geçirerek yabancı arkeologların zararına olacak şekilde düzeltti. Irak'ta yapılan yabancı keşiflere karşı değişen tutumun doğrudan bir etkisi oldu: Örneğin Leonard Wooley 1922 yılından itibaren çalıştığı Ur'u terk etmişti. Ayrıca Irak Eski Eserler bölümüne ilişkin yeni bakış açısı, Iraklı fonların İslâm arkeolojisine, özellikle Bağdat'taki İslâmi anıtların onarımı ve İslâm Eserleri Müzesi'nin kuruluşuna yönlendirilmesine yol açmıştı. Serai'de bulunan Abbasi sarayı kalıntıları, Abbasi dönemine tarihlenen diğer binalar gibi onarıldı. Irak Eski Eserler Bölümü Creswell'den, kazı masrafları kendileri tarafından ödenecek olan İslâmi döneme ait iki sit alanı belirtmesini istedi ve bunun üzerine Creswell, Vasit'te bulunan Emevi başkenti ile 7. yüzyıla tarihlenen Kûfe şehrini önerdi.⁵² 1930'lu yılların sonlarına kadar Irak hükümeti tarafından yürütülen iki büyük kazı ilerleme halinde idi: Özel konutların kazıldığı ve büyük miktarda alçı kaplama eserlerin biriktirildiği Samarra⁵³ve bitişiğinde Dar al-imara [Saray] olan Vasit'teki cami kazıldı. Bu iş için Fuad Safar gibi yeni eğitilmiş Iraklı

⁴⁹ Seton Lloyd, *The Interval: A Life in Near Eastern Archaeology*, (Faringdon, Oxon, 1986), s. 145-47.

⁵⁰ Seton Lloyd, *Foundations in the Dust: A Story of Mesopotamian Exploration*, (London, 1947), s. 205-6.

⁵¹ Bkz. C. Leonard Woolley, "Antiquities Law, Iraq," *Antiquity*, 9, (1935): 84-88.

⁵² Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, s. 41.

⁵³ Bkz. *Excavations at Samarra 1936-1939, Resim 1: Architecture and Mural Decoration*, Government of Iraq, Department of Antiquities, (Baghdad, 1940).

arkeologlar işe alınmıştı.⁵⁴Bu arada, 1938 yılında, erken yapı izleri görülen Kûfe, arkeolojik sit alanı olarak ilan edilip kazılar başlamış ve Sati al-Husri, 1941 yılına kadar Irak Eski Eserler Bölümü sorumlusu olarak kalmıştır. İkinci Dünya Savaşı sırasında Irak'ta yabancı arkeoloji ekibi katılımı daha da azaltıldı ve savaştan sonra yabancı kâşifler tarafından kazılar yeniden başlatılmasına rağmen, artık üstünlük onlarda değildi. En verimli sit alanları, daha sonra yetkililer tarafından Iraklı arkeologlara tahsis edildi.⁵⁵

İran'da, eski eserler kanunu 1930 yılında onaylandı ve bundan kısa süre sonra Fransız tekeli sona erdi. Eski eserler kanunu gereğince, Rey ve Nişapur'da ele geçen buluntuların yarısı İran hükümetine verildi. 1930'lu yıllarda İran, arkeoloji yöntemleri ve kuramı konusunda nispeten geri kalmıştı. Yine de André Godard, Şah Rıza Pehlevi (1926-41) himayesinde Eski Eserler Bölümü'nün genel müdürü oldu ve Ulusal Arkeoloji Müzesini (İran, Bastan) kurdu.⁵⁶O da İran'da bulunan hem İslâm öncesi hem de İslâmi dönem anıtları ve kalıntılarının belgelenmesini başlatmıştır. Görüldüğü gibi, Fransızların o zamanki tek gerçek rakipleri Amerikalılardı.

İkinci Dünya Savaşından sonra, İran'da arkeolojik araştırmalarda önemli bir artış oldu. 1958 ve 1978 yılları arasında, daha önceki yetmiş yılda başlamış olan araştırmalardan daha çok alan araştırması yapıldı. Fransız heyeti, Roman Ghirshman (1946-67) ardından Jean Perrot (1967-90) yönetiminde Susa'ya geri döndü. İran'daki Amerikan varlığı güçlü kaldı ve 1958 yılından sonra Birleşik Krallık, Japonya, İtalya, Batı Almanya, Danimarka, Belçika, Kanada ve Avusturya'dan keşif gezileri düzenlendi; Alman Arkeoloji Enstitüsü ve İngiliz İran Çalışmaları Enstitüsü, sırayla 1960 ve 1961 yılında kuruldu. İran arkeoloji birimi 1960 yılına kadar tamamen İranlı kadrodan oluşmaktaydı. Arkeoloji programı Tahran Üniversitesi'nde başlatıldı ve 1970'li yılların başlarında İran Arkeoloji Araştırma Merkezi kuruldu.⁵⁷Uzun mesafeli deniz ticareti ve 1966 ve 1973⁵⁸ yılları arasında Siraf'ta ve Körfez sahilinde yapılan kazılarla, Orta Çağ İran toplumunun yapısının anlaşılması için arkeolojinin

⁵⁴ Bkz. Fuad Safar, *Wasit: The Sixth Season's Excavations*, (Cairo,1945). Safar, Chicago Üniversitesi Doğu Enstitüsü'nden mezun olmuştu.

⁵⁵ Lloyd, *The Interval*, s. 75-76, 176. Ayrıca bkz. David Oates ve Joan Oates, *Antiquity and Man: Essays in Honour of Glyn Daniel*'de bulunan "The Near East: A Personal View," ed. John D. Evans, Barry Cunliffe ve Colin Renfrew, (London, 1981), s. 30-31.

⁵⁶ André Godard için bkz., Henri Massé'nin anı yazısı, *Journal Asiatique*, 252, (1965): 415-17.

⁵⁷ Young, "Archeology, 1", s.284. İran'da İslâm arkeolojisine genel bakış için bkz., Robert Hillenbrand, "Archaeology, 6," *Encyclopaedia Iranica*, c. 2, (London and New York, 1987), s. 317-22.

⁵⁸ Siraf kazı raporları David Whitehouse tarafından *İran*, 6-12, (1968-74)'te basıldı. Ayrıca bkz., "Islamic Glazed Pottery in Iraq and the Persian Gulf," *Annali: AION*39, (1979): 45-61; *Siraf III: The Congregational Mosque and Other Mosques from the Ninth to the Twelfth Centuries*, (London, 1980); N.M. Lowick, *Siraf XV: The Coins and Monumental Inscriptions*, (London, 1985); E.J. Keall and R.B. Mason, "The Abbasid Glazed Wares of Siraf and the Basra Connection: Petrographic Analysis", *Iran*, 29, (1991): 51-66.

önemi kanıtlanmış ve sonradan İranlı arkeologlar tarafından devam ettirilmiştir. 1970 ve 1977 yılları arasında, M. Y. Kiani İslâm şehri olan Gurgan'da kazı yaptı.⁵⁹Yeni entelektüel öncelikler ve 1970'lerde kazıların artan maliyeti araştırmaların çoğalmasına yansımaktaydı, buna rağmen Doğu İran hala oldukça ihmal edilmiş kaldı. Bilim adamları Nişapur, Rey ve İştâr'da yapılan erken kazılarda hazırlanmış olan yayımlanmamış malzemeler üzerinde de çalışmışlardır.⁶⁰

Yirminci yüzyılın başlarından itibaren İslâm arkeolojisinin coğrafi kapsamı, şimdiye dek dış çevre sayılan bölgelerin dâhil edilmesi ile istikrarlı bir şekilde genişliyordu. Sahra altı Afrika'da yazılmış Arap kaynaklarının tarihi önemi, İslâm topluluğunun bulunduğu alanların tercih edilmesine yol açıyordu. Böylece Orta Çağ döneminde "Sudan kuşağında" var olmuş güçlü imparatorluklar- eski Gana, Mali ve Songai imparatorlukları- dikkat çekmeye başladı. Örneğin, Güney Moritanya'daki Kumbi Saleh'te bulunduğu düşünülen eski Gana başkenti kısmen kazıldı.⁶¹Doğu Afrika kıyısında bulunan İslâmi sit alanları da James Kirkman, Neville Chittick ve diğerleri tarafından kazıldı.⁶²Burada İran, Bantu, Somali ve Hint öğelerini içeren Orta Çağ Arap sömürge kültürü ile karşılaştı. İran'da yer alan Siraf'taki gibi, Doğu Afrika'da yapılan kazılar da Hint Okyanusu üzerinden yapılan ticaretin niteliğini belirtiyordu.

Orta Doğu arkeolojisinin bilimsel yöntemleri benimsemeyi istememesinden dolayı hissedilen üzüntü, yirminci yüzyılda sık sık dile getiriliyordu. Ayrıca iyi eğitilmemiş arkeologların az gözetim ile ucuz yerel işgücü kullanma hilelerine dair yorumlar yapılıyordu. Mortimer Wheeler bu yönde savaş açtığı halde,⁶³ 1930'lu yıllarda Belh'te yaptığı

⁵⁹ Bkz. M.Y Kiani, *The Islamic City of Gurgan*, (Berlin, 1984).

⁶⁰ Bkz. E.J. Keall, *Akten des VII. Internationalen Kongresses für Iranische Kunst und Archäologie*, [1976], (Berlin, 1979), s.537-44'de bulunan "The Topography and Architecture of Medieval Rayy," Donald Whitcomb, "The City of Istakhr and the Marvdasht Plain", *a.g.e.*, s. 363-70; Nişapur için bkz. yukarıda not 40.

⁶¹ Örneğin bkz. P. Thomassey ve R. Mauny, "Campagne de fouilles à Koumbi Saleh," *Bulletin de l'Institut Francais d'Afrique Noire*, (1951): 438-62; "Campagne de fouilles à Koumbi Saleh(Ghana?)" , *a.g.e.*, (1956): 117-40.

⁶² Örneğin bkz. James Kirkman, *The Arab City of Gedi: Excavations at the Great Mosque*, (Oxford, 1954); Neville Chittick, "An Archaeological Reconnaissance of the Southern Somali Coast," *Azania*, 4, (1969): 115-30; *Kilwa: An Islamic Trading City on the East African Coast*, 2 cilt, (Nairobi, 1974); "An Archaeological Reconnaissance in the Horn: The British-Somali Expedition, 1975," *Azania*, 11, (1976): 117-33; *Manda: Excavations at an Island Port on the Kenya Coast*, (Nairobi, 1984).

⁶³ "Onlar Doğu'ya, genellikle kadim bir dil ya da gelişmiş güzel sınıflanmış veya yazılı eserlerin dağılmış parçaları hakkında basit bilgilere sahip fakat alan problemleri ile ilgili pratik deneyimleri olmayan sınıf ya da müze şarkiyatçıları olarak gittiler. Ve bir kez oraya varınca genellikle kayboldular. Asya'nın uzak bir sit alanında bir kazıcı, kendi yöntemlerini ve kazı alanındaki sonuçları uzman eleştirmenlerle tartışma olanağına sahip olmadan yıllarca çalışabilirdi. İkinci olarak, Doğu kazısı; geçmişte ya incilin doğal eğiliminden ya da ünlü ve etkileyici medeniyetlerle ilişkilendirilmeleri veya Doğu'nun genel maceracı ya da zengin Batılı bağışçıların kış turizmi mekânı olmaları yüzünden bile genellikle nispeten daha liberal bağışları kendine çekme eğilimindeydi. Yerel işgücünün nispeten daha ucuz olmasından dolayı ikiye katlanan bu liberal bağışlar, kapsamlı bina planları ve patronu mutlu eden fakat kesin kayıtlara yaklaşmanın çok uzağında olan bulgularla

kazılarda İslâm dönemine ait tabakalara kendi tavrı arzu edilecek bir şey değildi.⁶⁴Belki de İslâm arkeolojisinin en büyük eksikliği tatminkâr olmayan yayın kaydıydı. Ancak genellikle arkeologların kontrolü dışında olan başarısızlığın başka bir alanı, onarım projelerinde arkeolojik katılımın eksikliği idi.⁶⁵Ayrıca arkeolojiyi kullanan hükümetler ve başka yorumcuların ulusal kimlikleri destekleme amaçlı eğilimleri vardı.

Arkeoloji önemini, tarihsel disiplinler üzerinden türetmiş olmasına rağmen, son zamanlarda tarih okuma, arkeolojiye daha çok bağımlı hale gelmiştir. Bu değişimin belirtisi, disiplinler arası bilimsel ilişki için bir çağrı ile *Yıllıklar* tarihinin ortaya çıkmasıydı. Hem tarihçiler hem arkeologlar, maddi kültür ile ilgili verileri yeni tarihi araştırmalar ile ilişkilendirmeye teşvik edildiler. İslâm arkeolojisinde disiplinler arası çalışmanın ilk örneği, R.M. Adams tarafından Diyala ovasında altı bin yıllık dönemde toprak kullanım şeklinin değişmesi ile ilgili olarak, 1957-58 yılları arasında yapılan araştırmaydı.⁶⁶Tarihçiler arasında Maurice Lombard, 1970'li yıllarda Arap dünyasında ve Avrupa'da on ikinci yüzyıldan önce para basımı ile metal ve tekstil ticareti hakkında yazarken İslâm arkeolojisi verilerini kullandı.⁶⁷Orta Çağ Horasan tarihi de arkeolojik buluşların ışığında yeniden değerlendirildi.⁶⁸Başka bir disiplinler arası yaklaşım, antropoloji ve arkeolojinin ilişkisi ile meydana çıkmıştır.⁶⁹Ancak bunların en önemlisi, siyasi tarihin bir zamanlar sınırlandırma getirdiği İslâm arkeolojisinin son zamanlarda kazandığı özgürlüktür. Artık siyasi tarih açısından önemli sit alanlarının kazılmasına ilişkin olarak yapılan vurgunun ne söz konusu

ödüllendirilen toplu kütle kazılarını teşvik etmiştir. Mortimer Wheeler sit alanlarının doğası hakkında da şu şekilde bir yorum yapmıştır: "bina yapımında yaygın şekilde kerpiç kullanımı ve aşırı hava koşullarının etkisi (her zaman olmasa da) sıklıkla alanın zemin tabakalarını derinleştirecek şekilde birleşmiştir, bu nedenle onların toplam derinlikleri yakın aralıklı bir İngiliz alanından en azından beş kat daha büyük olabilir." Bu derin katmanların denetimi göz ardı etme eğiliminin oransal olarak daha etkili kazı yöntemlerini teşvik ettiği anlaşılmaktadır. Tahrip olmuş bir kerpiç bina eriyip birkaç adımlık, neredeyse tekdüze bir tortuya dönüşecek; çöl rüzgârları onu farklılık göstermeyen kalın bir kum tabakası ile kaplayacak; şiddetli yağmurlar yığın haline dönüştüreceği malzemeyi suni bir şekilde birbirine karıştırabilir ve dahası düzleştirebilir." (Mortimer Wheeler, *Archaeology from the Earth*, [Harmondsworth, 1964], s. 35-36).

⁶⁴ Rogers, "From Antiquarianism to Islamic Archaeology", s.61-63.

⁶⁵ Grabar, "Islamic Art and Archaeology", s. 238. Bilimsel açıdan daha başarılı sonucu olan onarım projeleri için bkz. Robert W. Hamilton, *The Structural History of the Aqsa Mosque*, (Jerusalem, 1949); G. Zander, *Travaux de restauration de monuments historiques en Iran: Rapports et études préliminaires*, (Rome, 1968); E. Galdieri, *İsfahân: Masğid-i Ğuma*, 2 cilt, (Rome, 1972-74).

⁶⁶ Bkz. Robert M. Adams, *Land Behind Baghdad: A History of Settlement on the Diyala Plains*, (Chicago and London, 1965).

⁶⁷ Maurice Lombard, *Études d'économie médiévale*, 3 vols., (1971-78): Bkz. Andrew Sherratt, "What Can Archaeologists Learn from Annalists?", in *Archaeology Annales, and Ethnohistory*, d. A. Bernard Knapp, (Cambridge, 1992), s. 138.

⁶⁸ Örneğin bkz. Richard W. Bulliet, "Pottery Styles and Social Status in Medieval Khurasan", in *Archaeology, Annales, and Ethnohistory*, ed. A. Bernard Knapp, (Cambridge, 1992), s. 75-82.

⁶⁹ Örneğin bkz. Charles L. Redman, "Archeology in a Medieval City of Islam", *Middle East Studies Association Bulletin*, 14, no. 2, (1980): 1-22.

toplumların ne de yerel bir ekonominin işleyişiyle ilgili kesin bir anlayış sunmayabileceği bilinmektedir. Ayrıca, arkeolojik dönemleri belirtmek amacıyla kesin tarihlerin kullanılmasının yanıltıcı olabileceğine ilişkin bir farkındalık da oluştu.⁷⁰ Böylece, İslâm arkeologları daha fazla yeni tarihi içerik yaratma özgürlüğüne sahip oldular.

Londra, İngiltere

⁷⁰ Bu sayıda örneğin Ürdün'de İslâm arkeolojisi için bkz. Donald Whitcomb, "Reassessing the Archaeology of Jordan of the Abbasid Period", *Studies in the History and Archaeology of Jordan*, 4, (Amman, 1992): 385-90.